

تحلیل تلمیحات قرآنی با تکیه بر داستان پیامبران در روضه‌الانوار خواجوی کرمانی

چکیده

با سیری اجمالی در آثار منظوم و منثور هزار ساله فارسی درمی‌یابیم که دامنه تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی چنان ریشه‌دار و گسترده است و برای دستیابی و جمع و تلفیق و تنظیم آثار بهره‌ور از قرآن سال‌ها وقت لازم است. خواجوی کرمانی یکی از شاعرانی است که از قرآن و آیات شریفه آن در آثارش بسیار بهره برده است. او از آیات قرآنی به شیوه‌های گوناگونی استفاده کرده است و در برخی موارد به این آیات صیغه عرفانی بخشیده است. وی در منظومه روضه‌الانوار به موضوعات متنوعی همچون قصص قرآنی، نام پیامبران، قیامت، دوزخ و بهشت، معراج پیغمبر و... که دارای بسامد بیشتر می‌باشد، بهره جسته است. گاهی در یک بیت شعر ممکن است به بیشتر از یک آیه التفات کند. در این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی آیات قرآنی که در مثنوی روضه‌الانوار به کار گرفته شده است، استخراج و بررسی شده و به صورت طبقه‌بندی ارائه گردیده است. طبق بررسی در این پژوهش، خواجوی کرمانی در مثنوی روضه‌الانوار اشاره مستقیم و غیرمستقیم به آیه یا لفظی از قرآن مجید کرده است، که طبق این بررسی نام مقدس خداوند در این مثنوی بیشتر از سایر موارد استفاده شده است.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی تلمیحات قرآنی در روضه‌الانوار خواجوی کرمانی.
۲. تحلیل تلمیحات قرآنی خواجوی کرمانی در روضه‌الانوار با تکیه بر داستان پیامبران.

سؤالات پژوهش:

۱. تلمیحات قرآنی در روضه‌الانوار خواجوی کرمانی چه جایگاهی دارد؟
۲. داستان‌های قرآنی پیامبران در روضه‌الانوار خواجوی کرمانی چه بازتابی یافته است؟

کلیدواژه‌ها: خواجوی کرمانی، روضه‌الانوار، تلمیح، اشارات قرآنی.

مقدمه

پیشینه تجلی قرآن و حدیث در ادب پارسی، به آغاز نضج زبان و ادبیات پارسی در ایران پس از اسلام - که محور اصلی تعلیم آن، قرآن و زبان عربی بود برمی گردد. قرآن به عنوان یکی از سرمایه های جاودانه و ارزنده ایرانیان در حوزه ادب پارسی است، که همواره دستمایه شاعران و گویندگان عارفی چون عطار و سنایی و مولوی و خواجه و دیگر بزرگان ادب پارسی قرار گرفته است. تأثیرپذیری از سرچشمه های ناب کلام الهی، به صورت اقتباس و حل و عقد و درج و تلمیح و غیره، بوده است. خواجهی کرمانی، شاعر نام آور و عارف گرانمایه سده هشتم، رویکردی جدی و متفاوت به استفاده آیات قرآن داشته است. بی گمان یکی از برجسته ترین چهره های شعر و ادب فارسی خواجهی کرمانی است که نه تنها شور کلامش او را نخلبند شعرا لقب داده است، بلکه غزل سرای سترگی چون حضرت خواجه شیراز به بهره گیری از کلام منظوم او می نازد. استعداد و نبوغ این فرزانه تاریخ ادب در جای جای اشعار و گفتارش به خوبی پیداست.

قرآن در جای جای سخن خواجه جلوه گر است. خواجه به دلیل نزدیکی و انسی که با کلام الهی و روایات اسلامی دارد، برداشت های مختلفی از این انوار الهی ارائه می دهد که از جمله می توان به آرایه های ادبی همچون: تلمیح، اقتباس، ترجمه، ارسال المثل... اشاره کرد. از آنجا که دامنه موضوعات به کار رفته در آثار خواجهی کرمانی بسیار گسترده است، این تحقیق، ضمن بررسی تجلی قرآن در اشعار خواجه، به رویکرد خلاقانه این شاعر به قصص انبیاء و به کارگیری تلمیح منجمله کاربرد خاص آیات مکی و مدنی و نحوه استفاده از آنها در روضه الانوار و نیز نحوه خاص استفاده آیات در اشعارش می پردازد، و پژوهشگران با مطالعه این مقاله به توجه خواجه به این موضوع، بیشتر آشنا می شوند.

درخصوص پیشینه پژوهش باید به موارد زیر اشاره کرد؛ احمدی امرجی (۱۳۹۵) در کتاب «تجلی قرآن و احادیث در دیوان اشعار خواجهی کرمانی» به این موضوع پرداخته است. مرزبان راد (۱۳۷۰) در مقاله ای با عنوان «تجلیاتی از قرآن و حدیث در دیوان خواجهی کرمانی» به چگونگی کاربرد آیات قرآنی در دیوان خواجه پرداخته است. در آثار ذکر شده تحلیل ها با تکیه بر داستان های پیامبران در روضه الانوار نمی باشد. با این تفاسیر پژوهش حاضر که به روش کتابخانه ای، توصیفی و تحلیلی انجام شده است، ضمن مطالعه همه آیات به کار رفته در کتاب روضه الانوار خواجهی کرمانی که بالغ بر حدود هفتاد آیه بوده است، ابیاتی را که به خداوند و داستان پیامبران اشاره و تلمیح داشته فیش برداری شده و سپس طبقه بندی نموده و ارائه شده است.

نتیجه‌گیری

تأثیرگذاری قرآن کریم تا حدی بود که توانست در همان نخستین بارقه‌های شعر و نثر فارسی نفوذ پیدا کند و پس از مدتی به اوج خود برسد. البته این تأثیر در ابتدا کم بود و به تدریج عمیق‌تر و گسترده‌تر شد. به‌طور مثال، تأثیر قرآن کریم در شعر رودکی، شاعر اوایل قرن چهارم، یا شعر مولانا و حافظ، شاعران قرن هفتم و هشتم، قابل مقایسه نیست. یکی از شاعرانی که قرآن کریم در آثارش نمودی چشمگیر یافته است، خواجهی کرمانی شاعر قرن هشتم است. خواجه در شعرش از این سرچشمه نور الهی با استادی کامل و مهارت قابل توجه بهره می‌گیرد. او می‌داند که به‌کارگیری آیات شریفه قرآن کریم موجب تأثیرگذارتر شدن سخنش می‌شود و می‌تواند در شعر خود از آن به‌عنوان دلیلی مستحکم در بیان مفاهیم و مقاصد مختلف استفاده کند. در بیشتر موارد در آثار خواجه اشاره مستقیمی به آیه یا لفظی از قرآن مجید نشده، بلکه به مفهوم آن اشاره گشته است. در منظومه روضه‌الانوار بیشتر از مفاهیم قرآن تأثیر پذیرفته است. بعضی از مفاهیم قرآن در آثار منظومه خواجه به فراوانی به کار رفته و تکرار شده است. از جمله مواردی چون حضرت خضر علیه السلام. معراج پیامبر گرامی اسلام (ص)، حضرت سلیمان (ع)، حضرت عیسی (ع) و حضرت موسی (ع) و... یکی از تمایزات اشعار خواجه در اشعارش نسبت به دیگر شاعران پارسی‌گوی، این است که در یک بیت شعر ممکن است به بیشتر از یک آیه التفات کند. در برخی موارد خواجه به این آیات صبغة عرفانی می‌بخشد که این امر موجب آسمانی‌شدن و جاودانی‌شدن شعر او می‌شود. عصر خواجه از نظر علمی و ادبی دچار سقوط وحشت‌انگیز فکری و عقلی شده بود. از نظر اوضاع سیاسی و اجتماعی نیز اوضاع نابسامانی در آن عصر حکم‌فرما بود. ولی خواجه در این عصر بود که در اشعارش با به‌کارگیری آیات قرآن کریم به جا و بی‌نهایت استادی ذهن مردم را بیشتر به عرفان و قرآن آشنا ساخت.

باید متذکر شد، در این مقاله سیزده بیت به کلمه خداوند، سه بیت به کلمه قیامت، هجده بیت به کلمه بهشت، سه بیت به کلمه دوزخ، پنج بیت به حضرت محمد (ص)، یک بیت به معراج پیامبر (ص)، پنج بیت به حضرت آدم (ع)، دو بیت به حضرت نوح (ع)، سیزده بیت به حضرت سلیمان (ع)، سیزده بیت به حضرت خضر (ع)، چهار بیت به حضرت عیسی (ع)، چهار بیت به حضرت موسی (ع)، هفت بیت به حضرت یوسف (ع)، یک بیت به حضرت یونس (ع)، تلمیح به آیاتی داشته است که در قرآن از آن‌ها نام برده شده است.

منابع و مأخذ:

قرآن کریم.

خواجهی کرمانی. (۱۳۹۱). دیوان اشعار خواجهی کرمانی، تصحیح: احمد سهیلی خوانساری، چاپ دوم، تهران: پاژنگ.

خواجوی کرمانی، ابوالعطا کمال‌الدین محمود. (۱۳۷۰). *خمسه خواجوی کرمانی*، تصحیح: سعید نیازی، کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر کرمان.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۲). *تاریخ ادبیات ایران*. جلد سوم، تهران: چاپخانه رامین.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۷). *فرهنگ اشارات*. جلد اول، چاپ نخست از ویرایش دوم، تهران: انتشارات میترا.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). *فرهنگ تلمیحات*. چاپ سوم، تهران: انتشارات فردوس.

عقیق نیشابوری، ابوبکر. (۱۳۷۰). *قصص قرآن مجید، برگرفته از تفسیر سور آبادی*. به اهتمام یحیی مهدوی، چاپ سوم، انتشارات خوارزمی.

قندی، محمدتقی. (۱۳۹۴). «*تحلیل تلمیحات عرفانی در دیوان سلمان ساوجی*». فصلنامه عرفانی اسلامی، شماره ۲۲، ۴۶.

یاحقی محمدجعفر. (۱۳۸۶). *فرهنگ اساطیر و داستان واژه‌ها در ادبیات فارسی*. چاپ سوم، تهران: فرهنگ معاصر.